

روزنامه خاطرات ناصرالدین شاه قاجار

از ربیع الاول ۱۳۱۰ تا جمادی الاول ۱۳۱۲ ق.

تألیف و ویش

مجید عبّاس مین

www.ketab.ir

سرشناسه
عنوان و نام پدیدآور
مشخصات نشر
مشخصات ظاهری
فروست
شابک
وضعیت فهرست‌نویسی
فیپا
ناصرالدین قاجار، شاه ایران، ۱۲۴۷-۱۳۱۳ق. --- خاطرات
ناصرالدین قاجار، شاه ایران، ۱۲۴۷-۱۳۱۳ق. --- سفرها
ایران -- تاریخ -- قاجاریان، ۱۱۹۳-۱۳۴۴ق.
Iran -- History -- Qajars, 1779-1925
عبدامین، مجید، ۱۳۴۱-، گردآورنده
DSR ۱۳۶۹/۸۸۷ ۱۳۹۷
۹۵۵/۰۷۴۵۰۹۲
۵۲۳۸۵۹۵

روزنامه خاطرات ناصرالدین شاه قاجار (از ربیع‌الاول ۱۳۱۰ تا جمادی‌الاول ۱۳۱۲) / به کوشش مجید عبدامین. تهران: انتشارات دکتر محمود افشار با همکاری انتشارات سخن، ۱۳۹۷.
سی و دو، ۸۲۱ ص.:: مصور.
مجموعه انتشارات ادبی و تاریخی دکتر محمود افشار؛ ۲۱۰. گنجینه اسناد و تاریخ ایران؛ ۵۹.
۹۷۸-۶۰۰-۵۹۴۲-۸۲-۸

موضوع
موضوع
موضوع
موضوع
شناسه افزوده
رده‌بندی کنگره
رده‌بندی دیویی
شماره کتابشناسی ملی

روزنامه خاطرات ناصرالدین شاه قاجار
از ربیع الاول ۱۳۱۰ تا جمادی الاول ۱۳۱۲ ق.

مجموعه مجسمین

کاوه خلیلیلو

کوثر

دایره سفید

حقیقت

۱۱۰۰ نسخه

تابستان ۱۳۹۷

به کوشش

گرافیسیت، طراح و مجری جلد

لینوگرافی

چاپ متن

صحافی

تیراژ

چاپ اول

ناشر

انتشارات دکتر محمود افشار

خیابان ولی عصر، بالاتر از چهارراه پارک‌وی، خیابان عارف‌نسب

تلفن: ۲۲۷۱۳۹۳۶ دورنما: ۲۲۷۱۳۹۴۶

با همکاری انتشارات سخن

خیابان انقلاب، خیابان دانشگاه، خیابان وحید نظری، پلاک ۴۸

تلفن: ۵-۶۶۹۵۳۸۰۴ دورنما: ۶۶۴۰۵۰۶۲

تلفن تماس برای تحویل کتاب در تهران و شهرستان‌ها

۵-۶۶۹۵۳۸۰۴

فهرست

پانزده	مقدمه مصحح
بیست و یک	مقدمه ریاست پژوهشگاه میراث فرهنگی
بیست و هفت	مقدمه مدیرکل کاخ گلستان
۱	ربیع الاول ۱۳۱۰
۲۰	ربیع الثاني ۱۳۱۰
۴۲	جمادی الاول ۱۳۱۰
۷۴	جمادی الثاني ۱۳۱۰
۹۰	رجب المرجب ۱۳۱۰
۱۲۸	شعبان المعظم ۱۳۱۰
۱۷۶	رمضان المبارک ۱۳۱۰
۱۹۰	شوال المکرم ۱۳۱۰
۲۰۳	ذی قعدة الحرام ۱۳۱۰
۲۱۷	ذی حجة الحرام ۱۳۱۰
۲۴۲	محرم الحرام ۱۳۱۱
۳۰۱	صفرالمظفر ۱۳۱۱
۳۲۳	ربیع الاول ۱۳۱۱
۳۴۱	ربیع الثاني ۱۳۱۱
۳۷۱	جمادی الاول ۱۳۱۱
۳۸۱	جمادی الثاني ۱۳۱۱
۴۲۴	رجب المرجب ۱۳۱۱
۴۵۵	شعبان المعظم ۱۳۱۱
۴۶۸	رمضان المبارک ۱۳۱۱
۴۸۳	شوال المکرم ۱۳۱۱
۵۱۱	ذی قعدة الحرام ۱۳۱۱
۵۳۱	ذی حجة الحرام ۱۳۱۱
۵۵۲	محرم الحرام ۱۳۱۲
۵۸۶	صفرالمظفر ۱۳۱۲
۶۲۶	ربیع الاول ۱۳۱۲
۶۴۷	ربیع الثاني ۱۳۱۲
۶۶۵	جمادی الاول ۱۳۱۲

۶۷۱	فهرست‌های چندگانه
۶۷۳	فهرست نام اشخاص و القاب
۷۰۳	فهرست اسامی جغرافیایی
۷۲۳	فهرست مدنی، اجتماعی، اداری و واژه‌های خاص
۷۶۹	فهرست طوایف، ایلات، خاندان‌ها و مذاهب
۷۷۳	فهرست مأكولات و مشروبات
۷۷۵	فهرست گل‌ها، گیاهان و میوه‌جات
۷۷۹	فهرست حیوانات و جانداران
۷۸۳	فهرست بیماری‌ها و داروها
۷۸۷	بخش تصاویر
۸۱۳	منابع و مآخذ

بنام خدا

سنت نگارش روزنامه خاطرات، خصوصاً به سبک و سیاقِ امروزیِ آن، در طی دو قرن اخیر و ابتدا از طریق آشناییِ رجال کشور با فرهنگ اروپایی به ایران راه یافته است. تعداد قابل توجهی از رجال دوره قاجاریه، وقایع روزانه خود را در قالب روزنامه خاطرات و یا کتاب خاطرات به رشته تحریر درآورده‌اند که از بین آنها می‌توان به محمدحسن خان اعتمادالسلطنه، حاج عزیمت‌الملک اردلان، حاج مخبرالسلطنه هدایت، عین‌السلطنه سالور، غلامعلی خان عزیزالملک، میرزا طاهر بصیرالملک شیبانی و برخی دیگر اشاره کرد.

بخش مهمی از تاریخ معاصر کشور، به دوره قاجاریه اختصاص دارد که خوشبختانه در طی دو دهه اخیر، بیش از پیش مورد توجه پژوهشگران و علاقمندان عرصه تاریخ معاصر قرار گرفته است؛ اما همواره مطالبی که توسط شخص پادشاه - به عنوان شخص اول مملکت - نگاشته شده است، از اهمیت خاص و ویژه‌ای برخوردار بوده است. چرا که آشنایی با افکار، روحیات، عاداتها و روندهای تصمیم‌گیری وی، به درک بهتر از حوادث آن دوره تاریخی کمک می‌نماید، و شاید یکی از دلایل علاقه‌مندی پژوهشگران حوزه تاریخ به روزنامه‌های خاطرات ناصرالدین‌شاه نیز از همین منظر باشد.

با استناد به شواهد تاریخی، ناصرالدین‌شاه قاجار از اوایل دوران سلطنت خود شروع به ثبت و ضبط وقایع روزانه خود نموده است؛^۱ و تا واپسین روزهای حیات خود، این کار را ادامه داده است.^۲ به همین جهت در عرصه تاریخ معاصر ایران، ناصرالدین‌شاه قاجار را یکی از سلاطین پرنویس و اهل فضل و ادب برمی‌شمارند. به حقیقت این جمله درست است که این پادشاه، هم کتاب‌دار بود و هم کتاب‌خوان، و هم در زندگی خویش سعی بر آن نمود تا آثار مکتوبی از خود برجای گذارد. آنچه مسلم است، تعداد زیادی از دست‌نوشته‌ها و مکتوبات او در آرشیوهای عمومی و خصوصی وجود داشته که به

۱. قدیمی‌ترین روزنامه خاطراتی که از ناصرالدین‌شاه مشاهده شده، مربوط به ربیع‌الثانی سال ۱۲۶۵ قمری است.
۲. آخرین برگ از خاطرات روزانه ناصرالدین‌شاه، مربوط به چهارشنبه ۱۵ ذی‌قعدة سال ۱۳۱۳ قمری و چهل و هشت ساعت قبل از ترور وی است.

دست پژوهش سپرده شده، و پس از استنساخ به طبع رسیده‌اند؛ اما هنوز تعداد زیادی از این دست‌نویس‌ها نیز در کنج مراکز آرشیوی وجود دارند که پژوهشی بر روی آنها صورت نگرفته و لازم است تا این اسناد نیز مورد واکاوی قرار گرفته، و به جهت استفاده محققین و پویش‌گران عرصه تاریخ و فرهنگ ایران زمین به عرضه عمومی گذارده شود. آنچه از این پژوهش‌ها استخراج می‌شود؛ می‌تواند برخی زوایای مبهم تاریخ معاصر ایران را روشن ساخته و به بخشی از پرسش‌ها درباره روابط اجتماعی-سیاسی و فرهنگی آن دوران پاسخ گوید.

خبرستانه بخش عظیمی از این روزنامه‌های خاطرات موجود است و در شرایط بسیار خوب، اردو مرکز مهم آرشیوی کشور، یعنی سازمان اسناد ملی ایران و مرکز اسناد تاریخی کاخ گلستان نگهداری می‌شود. بخشی از این روزنامه‌ها تا به امروز تصحیح و چاپ شده و مابقی آن نیز به جای خود مانده و همت پژوهشگران به چاپ خواهد رسید.

کتاب حاضر، حاصل استنساخ یکی از چندین آلبوم موجود در مرکز اسناد تاریخی کاخ گلستان است که در آن سرالدین شاه به شرح وقایع روزانه خود در دوره زمانی از ربیع‌الاول ۱۳۱۰ تا جمادی‌الاول ۱۳۱۲ ق. می‌پردازد. بخش عمده کتابت این آلبوم توسط چهار تن از نزدیکان سرالدین شاه، یعنی حاجی ابوالحسن خان فخرالملک، میرزامهدی خان غفاری آجودان مخصوص، میرزااحمدخان مشیرحضور و به ندرت توسط محمدباقرخان ادیب‌الملک صورت گرفته است. در این میان تحریر و حاشیه‌نویسی بخش‌های فراوانی از کتاب نیز توسط شخص شاه انجام شده. در اندک مواردی توسط فخرالدوله دختر شاه، و در چند مورد نیز به سبب برخی از زنان حرم کتابت شده است. به جهت آگاهی خوانندگان محترم، نمونه‌هایی از خط کاتبین در بخش تصاویر آورده شده است.

توصیف آلبوم

جلد: مقوایی لایه‌دار، روکش چرم، می‌شمن سرمه‌ای متمایل به مشکی، در وضعیت بسیار خوب. دفترچه فرنگی‌ساز، به ظاهر ابتیاعی شاه از فرنگستان می‌باشد.

عرض جلد: ۱۷/۵ cm

طول جلد: ۲۱/۵ cm

عطف: ۴/۵ cm

روی عطف برجسب سفید با حواشی آبی کمرنگ. روی آن شماره ۲۵ به رنگ آبی و با قلم ریز مشکی عبارت: «شماره جدید/۵۹» مشاهده می‌شود.

اندرون جلد با کاغذ ابرو باد، هر دو سوی، هم پشت و رو، هم آستر و هم بدرقه، کاغذ ابرو و باد آن فرنگی قهوه‌ای است.

ورق: سفید یک، حواشی کمی رنگ زرد پیدا کرده، کاغذ آن فرنگی و با علائم راده است.

به نظر می‌رسد پس از اتمام کتابت، نسخه توسط ناصرالدین شاه مطالعه شده و برخی جرح و تعدیل و اصلاحات در آن صورت گرفته باشد. حواشی، تماماً به خط شاه است.

عدد اوراق نوشته شده: ۳۸۷ برگ

عدد اوراق نانوشته و سفید: ۲۱ برگ

اندازه اوراق: طول: ۱۲/۵ cm - عرض: ۱۹/۱ cm

عدد سطور: متفاوت و متغیر است، برخی برای نمونه آمده می‌شود:

برگ ۱ ص ۱: ۱۵ سطر به خط شخص شاه (سطور ناقص و کامل)

برگ ۲ ص ۱: ۲۰ سطر به خط حاجی ابوالحسن خان فخرالملک

برگ ۱۷ ص ۱: ۱۴ سطر به خط شخص شاه (سطور ناقص و کامل)

برگ ۳۱ ص ۱: ۱۷ سطر به خط میرزامهدی خان آجودان حضور

آغاز: بسم الله الرحمن الرحيم. روزنامه‌ای که در دست داشتیم می‌نوشتیم، قبل از سفر عراق و تمام سفر عراق و نهایند و بروجرد و توپسیرگان را هم در آن روزنامه نوشتیم.

انجام: این روزنامه ختم شد در روز ۱۴ شهر جمادی الاول سال ۱۳۱۲ [۱] در طهران، یونت‌ئیل، اواسط عقرب.

روش تصحیح نسخه

رسم الخط نسخه با رسم الخط امروزی متفاوت است. متن اصلی فاقد علائم سجاوندی است و قواعد پاراگراف بندی نیز رعایت نشده است. کلماتی همچون برخواستم، خورد، خاندم، نهار و از این دست، به رسم الخط متعارف کنونی برخواستم، خُرد، خواندم، نهار تغییر یافته است.

در دن اصلی، بای حرف اضافه متصل به کلمه بعدی آمده، همچون «بجای» یا «بخاار» که به شکل «به جای» و «به خاطر» نوشته شده است.

کلمات جمع که با حرف «ها» ادغام شده اند مانند: خانها و خواجها و امثالهم از هم جدا گردیده و به شکل خا، ها، خواجه ها نوشته شده است.

هر جا افزودن کلمه یا حرفی ناپسته دیده شد، آن را در میان دو چنگک [] قرار دادیم. همچنین، کلمات و جملات مترادف در میان دو خط -- قرار داده ایم.

در بعضی از قسمت های نسخه، زنگارش کلمات اشتباهاتی صورت گرفته که ضمن تصحیح این موارد، آنها را در پانویس سر صفحه مشخص کرده ایم.

پانویس های کتاب، حول محور اعلاء و القاب، اماکن و نقاط خاص جغرافیایی و همچنین کلمات و لغات نامأنوس و منسوخ شده قرار گرفته است و با توجه به اینکه بسیاری از القاب و مناصب در دوره های مختلف تاریخی، بختین افراد و اشخاص مختلفی بوده است؛ لذا به جهت جلوگیری از سردرگمی خوانندگان، در باره کلمه ایی برای اولین بار به کار برده شده است، حتی الامکان شرحی درباره صاحب لقب و عزن ارائه گردیده است.

با توجه به مراجعه محققین و پژوهشگران عرصه های مختلف به این چنین کتاب هایی، فهرست هایی مختلف و متنوع همچون اسامی اشخاص، اسامی جغرافیایی، واژه های خاص و اصطلاحات، طوایف، ایلات، خاندان ها و مذاهب، مأكولات و مشروبات، گل و گیاه، میوه جات و درختان، حیوانات و جانداران و کتب و روزنامه جات تهیه شده است.

شیوه ترتیب فهرست اعلام اشخاص به شکل زیر است:

- اسم کوچک + کلمه عنوانی مثل خان و میرزا ← ارجاع به لقب (مثلاً جعفر خان = مشیرالدوله)
- اسم کوچک منفرد ← (مثلاً صفرعلی)
- اسم کوچک + کلمه عنوانی مثل خان، میرزا یا نسبت (جلیل خان، جهانسوز میرزا، جمشید خان ماکویی)
- اسم کوچک مرکب + کلمه عنوانی همچون خان، میرزا یا نسبت آن شخص.
- اسم کوچک مرکب ← ارجاع به لقب (محمدقلی = حسامالدوله)
- نام‌های که یکنواخت و مشابه بوده و احتمال می‌رفته است که دو یا چند شخص مجزا باشند، پشت سرهم به ترتیب ذکرشان در صفحات آورده‌ایم، تا اختلاطی در هویت و منصب آنها حاصل نشود. (مثلاً یوسف خان و یوسف خان سرتیپ)
- القاب بعدی و اصلاحات مرادف به افراد پس از شماره صفحات و داخل پرانتز آورده شده است.
- به جهت تشخیص پژوهشگران بیشتر هایی از نسخه را که به خط شاه تحریر شده، به صورت ایتالیک آورده‌ایم.
- در تشخیص برخی از القاب اشخاص، از دیگر روزنامه‌های خاطرات ناصرالدین شاه که خود تصحیح کرده‌ام، بهره برده‌ام.

تقدیر و تشکر

سپاس و تشکر خود را نثار همه عزیزان و بزرگوارانی می‌کنم که به اشکال مختلف، با راهنمایی و اقدامات خود، بنده را در پوشانیدن لباس تدوین این اثر یاری نمودند. سپاس بیکران دارم از جناب آقای مهندس سیدمحمد بهشتی ریاست محترم پژوهشگاه میراث فرهنگی کشور. از جناب آقای دکتر مسعود نصرتی، مدیرکل محترم کاخ گلستان، به جهت ایجاد بستر مناسب جهت بهره‌برداری از منابع اسنادی و حمایت‌های بی‌شائبه ایشان از حقیر تشکر ویژه دارم. از سرکارخانم نسرين خلیلی، مسئول مرکز اسناد تاریخی کاخ گلستان، به جهت همکاری‌ها و ارائه خدمات آرشیوی مناسب تشکر مضاعف دارم.